

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА:
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Abstract

У статті розглядається значення історичної науки для сучасного українського суспільства. Здійсненна спроба проаналізувати окремі теоретико-методологічні проблеми української історичної науки, які постали на початку 1990-х рр. та мають актуальність і нині. Приділена увага питанням структурування та організації історичної науки у незалежній Україні.

Ключові слова: *Ukrainian historiography, Marxism-Leninism, methodology, myth, nationalism, Ukrainian Diaspora, Ukrainian historical science, university.*

Наприкінці 1980 - на початку 1990-х рр. в Україні розпочалися масштабні зміни в усіх аспектах соціально-економічної, політичної та наукової сфери. Відбулася руйнація усталених протягом десятиліть соціальних структур, переосмислено процеси буття та морально-ціннісні імперативи в умовах формування нової соціокультурної системи. Особливо складною була ситуація у гуманітарній сфері. З розпадом Радянського Союзу втратила чинність ідеологічна основа радянського суспільства - марксизм-ленінізм. Суспільство почало шукати пояснень свого сучасного стану у минулому. Спостерігалось визначення та перевизначення позицій і співвіднесення їх із позиціями інших. Історію почали сприймати як пам'ятологію або дослідження пам'яті [1, с 7-8]. Історичне знання у цей час стало особливо цінним не стільки завдяки своєму прагматичному змісту, скільки через поєднання у ньому аналітичної, прогностичної та регулятивної функцій. Історія виконує їх у силу того, що вона є складовою частиною культури суспільства. Але в системі культури сучасного суспільства історичне знання не самоціль, а інструмент, який використовує соціум у процесі створення власної ідентичності [2, с 17]. Про це свідчить дослідницький матеріал, опублікований 2009 р. у національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави», де вказано: «Українське суспільство періоду незалежності (1991-2009) стало «історичним», «хворим на історію», таким, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим» [3, с 462].

Вагома частина проблем сучасної української історичної науки сягає своїми витокami радянського часу. Відомий український історіограф професор І. Колесник зазначає: «У спадщину від колишнього СРСР Україна отримала досить розвинену структуру історичної науки» [4, с 10]. Це твердження цілком справедливе щодо організаційно-фінансової сторони історичних досліджень радянського часу. Вчені, які працювали у державних установах, так би мовити, пройшли ідеологічну «перевірку», виконували розроблення планових наукових тем чи займалися історичними дослідженнями у вищих, були на цілковитому державному утриманні і мали всі можливості для публікації власних наукових студій. Така побудова системи науково-дослідної роботи є виправданою у сфері природничих, точних і технічних наук, а щодо наук соціальних має свої застереження, зокрема щодо об'єктивності та неупередженості продуктованих досліджень. Про цінність досліджень істориків Радянської України можна багато і детально дискутувати. Однак мета даної статті є дещо іншою та й сам автор не вважає себе для цього достатнім фахівцем. Характеризуючи публікації радянських українських істориків другої половини 1960-1980-х рр. загалом, можна погодитися із думкою професора Я. Калакури, що видання значної кількості фундаментальних і монографічних праць сприяло нарощуванню історичних знань, хоча нерідко у спотвореному вигляді. Переважна більшість публікацій радянських істориків мали пропагандистське призначення, хибували на «лакування» дійсності, відхід від історичної правди. Радянська історіографія майже остаточно втратила український характер і розірвала з національними традиціями [5, с 389-390]. До останнього штриха

характеристики радянської історичної науки ми повернемося дещо згодом.

Однак цілком очевидно, що історична наука незалежної України на початку 1990-х рр., окрім втрати колишніх обсягів державного матеріально-фінансового забезпечення, опинилася й у певному теоретико-методологічному «вакуумі», адже вказаний марксизм-ленінізм для радянської історичної науки був ще й головною методологічною теорією. Не випадково О. Субтельний у своїй статті «Сучасний стан української історіографії» ще 1993 р. радив українським історикам не зрікатися марксизму. На його думку, кориснішою для української історичної науки була б концентрація на практичному використанні марксистських принципів, ніж «плутання» серед «незанийомих західних підходів» [6, р. 53].

У 1995 р. українська історична наука стала об'єктом гострої критики та апологетики водночас. Журнал «Slavic Review» (шквартальне видання Американської асоціації сприяння слов'янознавству, заснованої 1948 р. її штаб-квартира в Гарвардському університеті - І. К.) вмістив матеріали дискусії з питань української історії та історіографії. У цьому диспуті взяли участь Г. Грабович, Я. Ісаєвич, А. Каппелер, С. Плохий та Ю. Сльозкін; безпосереднім продовженням дискусії можна вважати й праці О. Сидоренка [7, с 77]. Дискусію було проведено навколо питань, порушених професором Марком фон Гагеном у статті «Чи має Україна історію?» [8]. Сформулювавши таким чином питання, М. фон Гаген мав на увазі наявність в Україні такої «написаної» історії, яку б можна було б вважати загальноприйнятою та авторитетною на міжнародному рівні, Історію України він розглядав як частину складної проблеми Східної і Центральної Європи [4, с 121]. У силу свого історичного минулого, щонайменше останніх двох століть, Україні бракувало історичної тягlosti нації та держави, тягlosti еліти та церкви, вона зазнала культурної асиміляції, Усе це, зазначає М. фон Гаген, відбилося на українському історіописанні, яке у контексті нещодавно проголошеної незалежності намагається запевнити в історичності своєї держави новими або «реабілітованими» оповідями про минуле [7, с 77].

Не деталізуючи всі аспекти цієї дискусії, варто зазначити, що одним із головних її наслідків стало значне підвищення інтересу до української історії та історичної науки перш за все у самій Україні. У наступні роки з'явилися праці, автори яких з'ясовували становище, що склалося у сучасній українській історіографії та її реальний стан,

Ознакою історичних наук молодих державних націй є сповідання настанов неоромантизму та місцевого патріотизму, які кристалізуються в історичній свідомості сучасного суспільства. У культурі сьогодення історія існує як міф, знання, пам'ять і самосвідомість [2, с 17]. Ілюстрацією цьому є думка дослідника французької історії Ю. Вебера, який у праці «Перетворення селян на французів» наголошує, що нація - це не «наявна реальність», а «витвір у процесі творення» [9, с 336-337]. Посилює даний процес та обставина, що початок українського націєтворення, створення фундаментальних досліджень із української історії і формування перших наукових шкіл припадає на ХІХ століття - епоху романтизму і

народництва. Така тенденція спричинила відродження із новою силою старих національно-історичних міфологем, які були продуктом думки саме XIX ст. [10, с. 1]. До цих «міфів України» (термін Г. Грабовича [11]) належать, наприклад, уявлення про запорозьке козацтво як носія «народного духу», про тісний зв'язок волелюбності українського народу з деструктивними рухами соціальних низів. Однак ця обставина не є чимось однозначно негативним. На думку українського джерелознавця та історіографа І. Гирича, міф не слід сприймати «як щось неправдиве, непевне, відмінне від істинного буття». Національний міф - це «головна ідея, що лежить в ідейній основі суспільно-державного розвитку України, вироблена сучасною національною елітою й закладена в ідеологічну основу підручника». Він вважає національний міф рідше не лише корисною, а й необхідною, особливо, для сучасного українського суспільно-політичного життя [12, с. 47].

Після краху ідейно-концептуальних засад радянської історіографії молоде покоління вітчизняних істориків звернуло свій погляд у бік історіографії української діаспори. У другій половині 1960-х - першій половині 1980-х рр. «прірва» між офіційною історіографією УРСР та української діаспори стала ще вагомішою, контрверсії набули такого характеру, який виключав можливість будь-якого наукового діалогу. Роки перебудови сприяли налагодженню деяких контактів між науковцями-істориками Радянської України та країн Західної Європи і Північної Америки. Українознавці з діаспори, зокрема й історики, брали участь у наукових конференціях, виступали з публічними лекціями, читали курси для студентів. Так, професори О. Прицак та Т. Гунчак читали курси з історіософії та джерелознавства історії України в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, професор О. Субтельний виступав із лекціями на семінарах істориків у Львові та Києві. Активну участь у поширенні здобутків Українського історичного товариства провадив редактор наукового журналу «Український історик» (єдиний український історичний журнал поза Україною. - І. К.) Л. Винар. До формування нової парадигми української історії долучилися й інші вихідці з діаспори [5, с. 389; 410]. Тому на початку 1990-х рр., за твердженням професора Г. Касьянова, на українську історичну науку мала вплив харизма «справжності історії», викладеної у діаспорній перекладній літературі [13, с. 60]. Цю думку поглиблює і зазначена дослідниця І. Колесник, наголошуючи, що в українській історичній науці склалася парадоксальна ситуація, коли численними тиражами видаються праці дореволюційних та діаспорних істориків, літераторів, публіцистів, які саме і задають тон у вивченні вітчизняної історії [4, с. 12].

Проте вплив діаспорної історіографії на українську історичну науку, перенесення її канонів і стандартів в Україну викликали ряд неоднозначних тенденцій.

Після закінчення Другої світової війни та еміграції з України ряду діячів українського національного руху, частина з яких була професійними істориками, географами, філософами, українське діаспорне середовище, принаймні його гуманітарна частина, забарвилось націоналістичними ідеями. Їхні дослідження з історії України, у своїй основі, були присвячені питанням національно-визвольної боротьби українського народу, агресії сусідніх держав (переважно Росії), українським політичним і державним діячам, які прагнули у тому чи іншому вигляді відновити українську державність або боролися за неї (наприклад: І. Мазепа, С.Петлюра, Є. Коновалець, С.Бандера та інші). Тому ці праці, окрім наукової мети мали ще політично-пропагандистську - спростувати негативний наратив радянської історіографії, іноді жертвуючи задля цього основними критеріями науковості - об'єктивністю, принциповістю і незацікавленістю. Окрім цього у середовищі української діаспори сформувалися свої ідеологічні протистояння, які були «перенесені» у сучасну українську історіографію. Прикладом цьому може слугувати антагонізм між пробандерівським і промельниківським напрямками

української діаспорної історіографії, який породив наукову дискусію вже в Україні.

На думку професора Віденського університету А. Каппелера, реальною загрозою українській історіографії є «спроба» перелицювати її з марксистської на націоналістичну. Він стверджує, що радянська традиція у «чорно-білої» української історії може мати своє продовження: поняття «клас» замінить «нація», опис подвигів комуністів буде заміщений подвигами націоналістів, міфологема про «вічну дружбу» поступиться «вічним протистоянням» між Україною і Росією. Одне із першочергових завдань української історіографії А. Каппелер вбачав у спростуванні русоцентристських традицій і стереотипів, сформованих на Заході. Як приклад, дослідник наводить терміни «руські» та «росіяни» для означення східнослов'янського населення у царській Росії чи Радянському Союзі [4, с. 127]. Події останнього року української історії надали цьому застереженню, опублікованому ще 1995 р., особливої актуальності. На жаль, його реалізація у силу ряду зовнішніх і внутрішніх обставин не була здійснена належним чином.

Сучасна українська історична наука, будучи у стадії переформатування і реформування, переживає і ряд організаційних проблем. Її типовими рисами, серед іншого, стали «університеталізація» і «регіоналізація».

Перша риса чітко простежується на прикладі того, що колишні педагогічні інститути, частка яких серед носіїв історичної освіти була вагомою, отримали статус університету, а останніми роками багато хто із них ще й «позбувся» у назві профільності. Доводиться констатувати, що це деяким чином призвело до упослідження самої ідеї університету, як універсального вишу за характером підготовки майбутніх фахівців. Іншим негативним наслідком вказаного процесу стало те, що не маючи достатньої матеріально-технічної, кадрової і фінансової основи ці заклади є неспроможними здійснювати наукові дослідження. Адже саме науково-дослідна робота студентів водночас із навчанням є ознакою світового стандарту університетської освіти. Проблема забезпечення наукових досліджень в Україні залишається нерозв'язаною, Університетська наука фінансується за надлишковим принципом.

Для унаочнення наших слів доцільно навести деяку статистику. Так, у ст. 61 Закону України «Про освіту» визначено фінансування освіти в Україні на рівні 10 % національного доходу [14]. Однак протягом двадцяти чотирьох років державної незалежності України даний показник жодного разу не був виконаний. Щодо обсягу фінансування вищої освіти, то її частка в структурі державних витрат на освіту в Україні є досить високою - на рівні 4,64 %, тобто виділяється більше як третина всіх коштів. Це приблизно стільки ж як у Норвегії - 4,53 % і Данії - 4,16 %. Але якщо розглядати цей показник через призму абсолютного рівня фінансування вищої освіти в Україні і особливо у витратах на 1 студента, то тут Україна має дуже низький показник - 1347 доларів. Для порівняння у тих же таки Норвегії-38162,4 дол. і Данії- 31982,1 дол. [15]. Дана цифра є доволі умовною та усередненою, і тому, виділити з неї частку передбачену на науково-дослідну підготовку майбутнього фахівця доволі складно - це залежить як від напрямку підготовки, так і від рейтингу вишу,

Надлишкове фінансування української освіти і науки породжує проблему її кадрового потенціалу. Так, на кінець 2012р. середній вік докторів наук в Україні коливався у межах 60-62 років, залежно від спеціальності і статті, Середній вік кандидатів наук наближався до 50 років, Відносна частка молодих науковців становить близько 10-15% [16].

Щодо української історичної науки періоду державної незалежності кадрова складова є дуже гострою. Потрібно враховувати і те, що до початку 1990-х рр. в усіх ланках загальної освіти домінуючою серед історичних дисциплін була історія СРСР (фактично історія Росії), а у вузах - історія

КПРС. Так, ще на середину 1970-х рр. у наукових установах і вишах України працювало понад 2 тис. істориків партії, серед яких було 152 доктори і 1083 кандидати наук, а це у 2,5 раза більше, ніж так званих громадянських (фахівців з історії України, всесвітньої історії, історіографії та джерелознавства і т. п. - І. К.) істориків [5, с 386]. Дана диспропорція збереглася і до початку 1990-х рр. Абсолютна більшість із цієї когорти істориків партії у нових умовах в «аварійному» порядку переакваліфікувалася на викладачів і дослідників «нових» дисциплін - історії України та всесвітньої історії. Проте їхня внутрішня, теоретична та ідеологічна трансформація залишається питанням відкритим.

Радянська командно-адміністративна система управління передбачала жорстку централізація усіх сфер життя суспільства. Наукова діяльність не була цьому виключенням. Центр держави і республіканські столиці відтягували на себе кращі сили, зосередивши у своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем історичної науки. У середині 1990-х рр. ситуація змінилася. Якісним здобутком інформаційного суспільства є вільний доступ до наявних інформаційних ресурсів навіть у провінції. Тому нині Київ поступово втрачає роль наукового центру, зокрема і в сфері історичних досліджень. До низки відомих регіональних осередків історичної науки в Україні належать Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Чернівці, Ужгород, в останні роки - Запоріжжя, Острог, Миколаїв і Херсон. Новітні тенденції розвитку української історичної думки пов'язані із подальшою регіоналізацією історичних досліджень, зростанням уваги до локальної, місцевої історії, а також авторитету серед сучасних істориків студій з регіональної історії та мікроісторії [4, с 12-13].

Отже, сучасний стан української історичної науки позначений рядом обставин, які мають проблемний характер. Певну їх частину українська історія отримала «у спадок» від радянської та діаспорної історіографії, інші ж, навпаки, стали проявом незадовільного фінансування та організації уже за часів незалежної Української держави, решта ж є свого роду «хворобами становлення», яких зазнає кожна історична наука у певний момент. Попри наявність вказаних проблемних моментів, сучасна українська історична наука має значний потенціал і всі перспективи для свого подальшого зростання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Коридон А. Темпоральні сценарії репрезентації колективної пам'яті / А. Коридон // Особа у контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / упоряд.: Ю. Шаповал, О. Лісничук, С. Набок. - К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. - С 7-21.
2. Вашкевич В. М. Історико-культурні та гносеологічні аспекти історичного знання / В. М. Вашкевич // Національна

- та історична пам'ять: 36. наук. праць. - Вип. 5. - 2012. - С 15-22.
3. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. - К.: НВЦ НБУВ, 2009. - 687 с
4. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття) / І.І. Колесник. - К.: Генеза, 2000. - 256 с.
5. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. - К.: Генеза, 2004. - 496 с
6. Subtelny O. The current state of Ukrainian historiography / O. Subtelny // Journal of Ukrainian Studies. - 1993. - Vol. 18. - № 1-2 (Summer-Winter). - P. 33-54.
7. Гломозда К. Ю. Стан сучасної української історіографії як наукова проблема / К. Ю. Гломозда // Наукові записки НАУКМА. Т. 21. Історичні науки. - К.: «КМ Академія», 2003. - С 76-83.
8. Hagen M., von. Does Ukraine have a history? / М. моп Hagen // Slavic Review. - 1995. - Vol. 54. - № 3. - P. 658-673; переклад українською: Вісті з України. - 1997. - 29 травня; 5 червня.
9. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна - Росія - Польща / пер. з англ. / Р. Шпорлюк. - К.: Дух і Літера, 2013. - 552 с.
10. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX-XX століть: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Костянтин Миколайович Колесников. - Дніпропетровськ, 1999. - 16 с
11. Grabowicz G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Sevcenko, Kuliś / G. Grabowicz // Harvard Ukrainian Studies. - Vol. 5. - № 2 (June 1981). - P. 171-194.
12. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / І. Гирич // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 36. наук. ст. - К.: Генеза, 2000. - С 47-54.
13. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперечки (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / за ред. Л. О. Зашкільняка. - Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. - С 57-73.
14. Закон України «Про освіту». - Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/1060-12.
15. Data of UNESCO institute of statistics [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryid=189#>.
16. Лише 10-15% українських науковців - молодь [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://grim.in.ua/life/2013/12/03/5073>.